

på besøg fra gravhøjen

af Charlotte SH Jensen

Redigeret af Bo Nissen Knudsen

For bondesamfundets mennesker var spøgeri og genfærd en realitet, man måtte regne med. Her kan man møde nattepløjere, onde herremænd, gloende genfærd, helhest, gravso og andre uhyggelige væsner fra folketraditionen.

Hvad er gengangere?

Gengangerne er udtryk for en uorden. Det “normale” er, at der er en helt klar og utvetydig skillelinje mellem de levendes og de dødes verden.

Når et menneske holdt op med at leve, burde det gå over i de dødes verden og sikres en plads i det hinsidige gennem forskellige skikke og ritualer. Ritualer og skikke kunne være af officiel karakter, og foregå i forbindelse med den kristne begravelse. Men man mente også, at folkelige skikke i forbindelse med dødsfald kunne være vigtige for at forhindre, at en afdød vendte tilbage.

I folketroens verden oplevede man ofte, at en person ikke fik hvile. Det kunne dels opfattes som en straf, og dels som en form for „ulykke“ der ramte den afdøde. Under alle omstændigheder var der ikke tale om en ønskværdig tilstand – tværtimod om noget, man helst skulle undgå.

Gengangerisagn handler derfor meget om de levendes verden, og om hvordan man burde opføre sig. Også i dag findes der beretninger om skikkelser, lyde og hændelser, som fortællerne ikke mener, at de kan finde en naturlig forklaring på.

Saga-spøgeri

Troen på, at døde kunne komme tilbage, er ældre end kristendommen. Man møder fx forestillingen i flere af sagaerne – hvor genfærdene dog virker alt andet end “luftige”.

Genfærd standset af ligbrænding

I Eyrbyggjasaga optræder Thorolf Bøgefods uhyggelige og hærgende genfærd. For at standse ham, lagde man liget ud på en høfde og byggede et højt gærde, som i hvert fald et stykke tid satte en stopper for Thorolfs færden, der omfattede både drab og andre ubehageligheder. Helt standset blev han dog ikke, før man åbnede gravhøjen, fiskede liget ud, brændte det og hældte asken i vandet.

Holmgang med genfærd

På samme måde går man i Laxdølasaga til værks mod den fæle genganger Hrapp. Han hjemsøgte ejeren til den gård, som han selv havde haft i levende live, og derfor endte det med, at hans lig blev flyttet. Det hjalp dog ikke, og derfor blev hans gravhøj åbnet. Her fandt man liget uforrådnat. Men da det blev brændt og asken hældt i en sø, var også denne genganger færdig med at sprede skræk og rædsel.

Gengangeren Glam, der optræder i Gretters saga er også et god eksempel på denne, meget „fysiske“ genfærdsopfattelse. Glam deltager i en regulær holmgang med helten Gretter, der til sidst hugget hovedet af gengangeren og lægger det ved hans bagdel, da liget atter begravnes. Tanken er måske at „forvirre“ genfærdet, så det ikke kan orientere sig?

Advarsel mod sorg

Det er dog ikke alle de ældre nordiske genfærd, der er ubehagelige. I den ældre Edda møder man helten Helge Hundingsbane. Helge er blevet dræbt, og hans kone, valkyrien Sigrun, sørger voldsomt. En aften mødes hun med sin mand ved hans gravhøj og undrer sig over, at hans hår er rimsprængt og hans krop helt våd af blod.

Han forklarer da, at hver gang hun græder falder tårerne på hans bryst. På denne måde advarer han indirekte Sigrun mod at sørge for meget. Senere reder Sigrun en seng inde i højen, og her sover de sammen. Da morgenen er på vej, må Helge være tilbage i Valhal før hanegal. De to skilles, og Helge rider mod vest sammen med sine mænd, mens Sigrun går tilbage til sit hus. Næste aften får hun tjenestepigen til at holde vagt, og kommer selv ud til stedet sent om natten. Men Helge kommer ikke, og tjenestepigen advarer sin frue om, at hun er ude i noget, der ikke er helt ufarligt, hvis hun oftere går alene ud til højen om natten. For „om natten er genfærd farlige og mægtige“.

Almuen går igen

I dag forbinder mange mennesker spøgerisagn med herregårde, hvide damer etc. Men gennemgår man fx gengangeriberetningerne i Evald Tang Kristensens store værk “Danske Sagn”, vil man opdage, at de fleste genfærd er “almuespøgelser”. Dvs. hverdagsmennesker fra landbomiljøet, der af én eller anden grund har svært ved at finde hvile.

Årsagerne til spøgeri kan være mangfoldige, for folketraditionen kan næsten altid give gode grunde til, at et genfærd er på farten. Som regel forklarer sagnene gengangerierne med henvisning til én eller anden form for uorden, et glemt løfte, en decideret misgerning, eller lignende. Der er ganske enkelt sket „noget forkert“.

„Det forkerte“ kan være af uoprettelig karakter, og i så fald har spøgelseset ikke mange muligheder for at få fred. Men der kan også være tale om forhold, som de efterlevende kan rette op på for at hjælpe den stakkels hvileløse sjæl med at finde ro i sin grav.

Uordentlig begravelse

En af de hyppige grunde til gengangeri er, at den

døde ønsker at gøre opmærksom på en lemfældig begravelse. For bondesamfundets mennesker var en ordentlig begravelse meget væsentlig. En afdød skulle helst klædes pænt i ligtøj, lægges i en ordentlig kiste og komme i „kristenjord“ dvs. på kirkegården, og præsten skulle naturligvis medvirke. Ellers var det vanskeligt at få fred.

Spæde børn, der blev født „i dølgsmål“, dvs. hemmeligt, slået ihjel og begravet på en mark eller lignende kan også spøge. Graver man det lille skelet op, vil spøgeriet som regel standse, hvis man sørger for at grave det ned på kirkegården.

Også andre kan spøge for at gøre opmærksomme på deres „forkerte“ begravelse – dræbte kræmmere fx. I nogle sagn hører man også om skeletter – eller „benrade“ – der ligger sære steder og som findes netop fordi der foregår noget besynderligt på stedet.

Selvordere og forbrydere

Blandt folketroens genfærd finder man også mange henrettede forbrydere og selvmordere. Frem til 1867 havde selvmordere ikke krav på begravelse med sædvanlig kirkelig ceremoni, hvilket sikkert har understøttet fantasien.

Visse folkemindeoptegnelser fortæller, at selvmordere ikke – som andre – måtte klædes i ligtøj, men skulle begravnes i det tøj, de havde haft på, da de døde og evt. have fx det reb vedkommende havde hængt sig med, lagt ned i kisten.

Henrettede forbrydere blev i reglen gravet ned på retterstedet – og kom derfor heller ikke i indviet jord. Derfor omtales disse også som spøgende i traditionen.

Sociale pointer

Visse beretninger rummer også sociale aspekter. Fx. i sagnet om en herremand, der har franarret en fattig kone nogle småpenge. Efter sin død hjem søger konen herremanden med al den styrke hun ikke havde i levende live. Hun råber „Mine Penge og min Ret“ og slår efter ham med en ildrager, så han må søge tilflugt i en bageovn. Til sidst måtte præsten komme og mane hende ned, og herremanden fik så også fred for hende – men så kom det jo derefter an på, om han også fik fred for hans samvittighed, pointerede sagnfortælleren.

Denne artikel har tidligere været bragt på hjemmesiden www.folkeminder.dk, hvor du kan finde oplysninger om skikke fra vor nyere og ældre fortid.

Om herren på Stadsgård fortalte man fx, at han gik igen „for det han havde været saa barbarisk imod hans Bønder“. Herren på Lundgård blev „bestandigt“ plaget af en afdød tjenestekar. Karlen havde i levende live været

„noget fjollet og unem til at fatte“, og var derfor blevet mishandlet. Nu hævnedes han sig.

Som regel var det dog ikke den forurettede selv, men højere magter der gav retfærdighed for de små i samfundet. Forvalteren på Kalvø „*havde begået mange Uretfærdigheder mod Bønderne*“, og derfor måtte han efter sin død færdes i skikkelse af en sort hund.

Den sagnospundne Ingeborg Skeel på Voergård fik heller ikke megen ro i graven ifølge traditionen der kunne fortælle, at fru Ingeborg „*var så ond, og indmurede mange og slog mange ihjel*“. Andre kunne meddele, at hun havde slået sit eget barn ihjel, og at der var blodpletter fra gerningen, som aldrig kunne vaskes af. Hun klippede fingrene af børn, der sankede aks, havde forskrevet sig, og var i dette hele taget en forfærdelig troldekvinde.

Kvinder, døde i barselseng

En særlig type genfærdssagn handler om kvinder, der er døde i barselseng. Kvinder, der døde „uførløst“, dvs. uden at have født barnet, ville ifølge folketroen senere nedkomme i kisten. Derfor burde døde gravide have vand og lidt børnetøj med sig til den lille.

I en del sagn træffer man døde barselkoner, der går og klager: „Der var nok til én, men ikke til to!“. Kvinden havde født tvillinger i graven, og manglede derfor børnetøj til den ene! Den slags spøgerier holder dog som regel op, hvis man giver gengangersken det, hun beder om.

Uretfærdig jord

En del af den ældre danske tradition om genfærd handler om et emne, der var vigtigt for bondesamfundets mennesker: Om folk, der går igen, fordi de har fået jord på uretfærdig vis. Her er gengangerne mænd, der gennem småtyveri, har tilegnet sig noget af naboernes jord.

Den natlige plovmand

Nattepløjeren har pløjet furer fra naboens mark til sin egen, og går derfor i reglen og råber, at der skal pløjes et vist antal furer tilbage til nabomarken. Om nogle nattepløjere fortællendes, at de kidnapper natlige vandrere til at pløje for sig, og først lader dem gå, når de fx har været marken rundt tre gange – eller måske endda først ved dag gry.

Skelflytning

Skelflytteren har flyttet skelpælen til sin egen fordel. Efter døden lusker han rundt og pusler ved pælen, eller han flytter med en skelsten. Nogle skelflyttere går og råber, fx „Her er ren og ret skel“, på stedet, hvor den flyttede skelpæl burde have

stået. Andre spørger med klagende stemme: „hvor skal jeg sætte den, hvor skal jeg sætte den“, og får tit ro, når en frisk knægt drister sig til at sige, at genfærdet skal lægge stenen, hvor den blev taget. Markerne kan også hjem søges af folk, der har svoret falsk for at få mere jord, eller landmålere, der har ladet sig bestikke under udskiftningen, og derfor må gå omkring og rasle med deres målerkæder.

Varslere

Folketroen mente i princippet, at varsler kunne komme til alle. Men selvfølgelig især til folk, der fik så mange af dem, at de kunne kaldes synske. Man kunne dels, i vågen tilstand, opleve ting, der blev sat i forbindelse med begivenheder i fremtiden.

I mange sagn optræder dødsvarsler, fx observation af ligskarere, liglys, liglam, skuffer med ligskjorter og sørgetøj der går op af sig selv etc. Her er der i reglen tale om, at oplevelsen indfinder sig spontant. Det opfattes således som om det enten er den overnaturlige verden, der bevidst ønsker at afgive en information, eller at en person med særlige evner ved et tilfælde „ser“ noget, der er skjult for andre, men som har en – ikke altid indlysende – sammenhæng med fremtiden.

Genfærd kunne også optræde som varsler. Fx ved at „hente“ familiemedlemmer, der snart skulle dø, eller ved at advare de efterlevende om ubehagelige begivenheder eller ulykker, som på denne måde kunne afværges.

Nogle gengangere færdes i skikkelse af dyr, fx hunde, eller det fortælles, at de lader sig transportere – fx i vogn eller karet.

Gravsoen

Mange sagn fortæller om spøgelsesagtige svin, der holder til i nærheden af kirkegården og varsler død. Soen kunne have højest forskelligt udseende, hvad dens forskellige navne også antyder.

Den kunne være skinnende hvid, hvilket stemmer fint med navnet glosø (glo=skinne). Glumso (glum=dyster, skummel) er heller ikke et dårligt navn, for den kunne også være sort eller grå, have en knivskarp ryg og strittende børster. Navnene gravso eller kirkeso kunne man også støde på.

Den ældste beretning om den overnaturlige so stammer fra København, hvor dyret i 1587 holdt til ved Sankt Clemens kirke, kaldtes „den grå so“ og i øvrigt optrådte som dødsvarsel.

Præsten Joachim Junge, der i slutningen af 1700-tallet registrerede den nordsjællandske almues „overtroiske meninger“ kunne berette, at soen i virkeligheden var sjælene fra myrdede børn. Han kunne også referere en tro på, at glosøer var sær-

ligt farlige for folk, der bar på en pung fremstillet af en svineblære.

Helhesten

Helhesten er en slags "heste-genfærd", der ofte optræder som dødsvarsel. Dyret kan også kaldes for "kirkehest" eller "lighest". Man mente, at hesten var blevet levende begravet da kirken blev bygget, og at genfærdet bagefter holdt til på stedet og bl.a. kunne vise sig for folk, der snart skulle dø.

Hesten gik i reglen på tre ben, ligesom visse andre overnaturlige dyr, og kunne også være hovedløs. Der er knyttet sagn om dødningeheste til flere kirkegårde, bl.a. Sct. Knud i Odense, Sct. Olai i Helsingør og Mariager. I nogle sagn, bl.a. om Søllested kirke, fortælles, at dyret var en slags offer, der skulle give held med kirkebyggeriet. I Søllested kunne man ikke få tårnet til at stå, før der blev begravet en årgammel hvid hest nedenunder.

Den første omtale af en helhest stammer fra 1673, hvor den nævnes af Jens Hansen Odense på linje med væsner som „gårdpuen“, „nøggen“ og andre „spøgelser“. Få år senere, i 1692 oplyser præsten David Monrad fra Fyn, at folk tror, at hesten viser sig når nogen skal dø. Han kobler hurtigt dyret med den romerske uniped (énfod) og konkluderer, at helhesten kun har ét ben.

Pietisten Erik Pontoppidan, som i 1730'erne advarede imod de folkelige trosforestillinger, omtalte også hesten ved Sankt Knuds kirke, der „med trebenet bulder om natten humper om på kirkegården“. Pontoppidan brød sig naturligvis ikke om historien, der havde „alt for længe fyldt alle skvaldergader i Odense på Fyn“.

Liglammet

Et kirkelam eller liglam, var som regel trebenet, og optrådte også som dødsvarsel. Lammet kunne også være specielt stort, have særligt lang og skinnende hvid uld, etc. Nogle liglam kunne varsle ved at hoppe omkring mellem gravene til den familie, hvorfra det næste lig skulle komme, eller ligefrem gå på visit hos den, der snart skulle dø.

Når også lammet får rollen som kirkevare kan det bl.a. skyldes, at det jo er et af de dyr, som har en fremtrædende plads indenfor kristendommen. Gudslammet, Agnus Dei, ses også ofte afbildet på ældre kirker – og oven i købet med det ene ben bøjet, så det bedre kan holde sejrspanen eller korsset. Lammet kan også findes på ældre gravsten, og det bøjede ben får dyret til at se ret så trebenet ud.

Sorte og grå, hvide og gloende

Sorte gengangere opfattes ofte som de „farligste“, eller mest ubehagelige. De grå synes ikke at have særlige karakteristika i denne henseende. Om de hvide genfærd kan flere sagn fortælle, at deres farve signalerer, at de er blevet „salige“, og altså er kommet i himlen. I nogle beretninger nævnes, at efterladte bliver glade over at se en afdød som en hvid skikkelse, fordi de da véd, at vedkommende er i himlen. Hvide genfærd kan dog også opføre sig ubehageligt!

Enkelte sagn fortæller om gloende genfærd. De ligner oftest almindelige grå skikkelser, men afslører en brændende overkrop, når de trækker deres kappe eller lign. til side. Selvom det ikke siges direkte, kunne man få den tanke, at det gloende genfærd til daglig opholder sig et sted, der er meget varmt – fx i en form for skærsild.

Råd mod spøgeri

Folketraditionen har mange præventive foranstaltninger mod gengangeri. Først og fremmest gjaldt det naturligvis om, at sørge for, at en afdød fik en ordentlig begravelse. Havde man alligevel en mistanke om, at en person måske ville vende tilbage, var der flere ting man kunne gøre.

I Vestsjælland mente man fx. at det kunne være godt at sætte en nål op over husdøren, med det samme, når kisten var ført ud. Så kunne den døde ikke komme ind igen. Ståler i almindelighed god imod overnaturlige ubehageligheder – og altså også imod gengangeri.

Man kunne også lægge en lille pose gryn ned i kisten og sige til den døde, at han eller hun skulle tælle dem – at tælle en hel pose gryn mente man ville overstige den dødes kræfter. Halmkors eller en åbentstående saks på brystet kunne også gavne.

Tæerne blev bundet sammen

En udbredt skik, der også kendes fra en række andre lande, er at binde ligets storetæer sammen. Dette ville jo – bogstavelig talt – hindre vedkommende i at kunne gå. En anden mulighed var at stikke nåle i den dødes fødsåler, hvilket heller ikke ville være behageligt at gå på. Ifølge folketroen kunne gengangeri jo bl.a. skyldes, at den døde havde „ærinder“ i de levendes verden. Den slags ærinder, som man kunne forudse, kunne forebygges.

Kuriøse gravgaver

Fx var det vigtigt at sørge for, at den døde fik personlige genstande med sig i kisten. Dette kunne fx gælde afklippet hår, negle eller legemsdele, der fx var amputeret. I Dansk Folkemindesamling findes også eksempler på mere kuriøse „gravgaver“,

fx snapseflasker eller genstande, som de efterlevende tænkte sig, at den døde kunne aflevere til andre, tidligere afdøde familiemedlemmer. Hvad man imidlertid aldrig skulle gøre, var at give den døde stjålne genstande med til den sidste hvile.

Spøgelse frygtede hørfrø

Ting, som liget havde været i berøring med, var også godt at lægge i kisten. Eksempelvis kunne den lighalm, som den døde havde ligget på, blive lagt i kisten, og i nogle optegnelser fortælles det, at man helst skulle slå det vand som liget var vasket i, efter kisten når begravelsestøget afgik. På begravelsesdagen kunne man tage kisten ud gennem et vindue. Måske var tanken bag denne løsning, at det blev vanskeligt for den døde at vende tilbage, når den åbning han eller hun var kommet ud af, ikke fandtes mere.

Et gammelt og udbredt middel til at hindre gengangeri var at strø hørfrø om huset eller fra kirkevejen. Tanken var, at genfærdet skulle samle alle frøene, der jo var spredt for alle vinde, inden han eller hun kunne komme til at spøge. Og inden dette Sisyfosarbejde var overstået galede hanen som regel, og så måtte gengangeren tilbage i graven og vente på at gentage forsøget næste nat. I begyndelsen af 1700-årene kunne pietisten Erik Pontoppidan ligefrem omtale frøene som „Spøgelsernes Skræk“. Metoden kendes fra slutningen af 1600-tallet men brugtes endnu i slutningen af 1800-årene.

Nedmaning

Gengangere, der var bundet uafsluttede gøremål kunne være nemme at hjælpe. Når genfærdets problem var løst, forsvandt det ifølge sagnene som regel. Var der tale om genfærd, der ikke kunne hjælpes eller genfærd af den særligt ondartede slags, var der som regel kun nedmaning tilbage.

Slanter-Laust – Danmarks bedste nedmaner?

Nedmaning er folketroens betegnelse for at fjerne genfærd ved hjælp af magi. Handlingen udføres af en professionel, ofte en „klog“ præst, der havde særlig viden, udover sin almindelige uddannelse. Om sådanne præster fortaltes bl.a., at de havde „gået i den sorte skole“. Enkelte blev vidt berømte i folketraditionen, sådan som Laurits Worsøe i Blegind, i sagnene kaldet „Slanter-Laust“. Han gav sig angiveligt „meget af med at mane Fanden“, og „drog det halve land om for at mane“. Man fortalte også, at han aldrig bandt sin ene hose, fordi han „var den sidste i den sorte skole“, og derfor tilhørte Fanden – der imidlertid blev narret for sit bytte.

Personer, der var „ufødte“ dvs. født ved kejsersnit, kunne også have evnen til at mane. Til traditionen om den berygtede Ingeborg Skeel på Voergård hørte bl.a., at hun pralede med, at „Intet født menneske“ kunne mane hende. Hun mødte imidlertid sin overmand i en person, der kaldtes Jørgen Ufødt.

Nedmaneren skal være ren

Hvis et genfærd ikke vil manes, kan det gå til modoffensiv og slå bøgerne ud af hånden på den, der forsøger sig. Gengangeren kan også stille spørgsmålstejn ved, om præsten er „ren“ nok til, at han kan påtage sig ansvaret som nedmaner. En hyppig anklage mod præsten er, at han som ung og fattig student har snuppet en kage fra en kagekone. Præsten må da gøre skaden god igen ved at kaste et par skillinger bag sig, før han kan mane videre og nå det ønskede resultat.

I nogle tilfælde fortælles det også, at præsten begår fejl, hvilket giver genfærdet en vis forhandlingsposition. En genganger kan på denne måde opnå at få lov til at komme løs og spøge på bestemte helligaftener. Eller der kan laves en aftale om, at det hver julenat eller nytårsnat må nærme sig sit gamle hjem eller tilholdssted med et „kokketrin“. I nogle tilfælde fortælles desuden, at stedet skal forgå, når genfærdet er nået hele vejen fra nedmaningspletten og hjem.

De allersidste ord

Når en genganger var manet ned, kunne man øge chancen for succes ved – rent fysisk – at sætte et eller andet ovenpå. Den mest almindelige forestilling var, at man kunne hamre en pæl ned igennem genfærdet, når det var kommet ned, og derved holde gengangeren fast. Pælen måtte ikke fjernes, da man i så fald risikerede, at gengangeren slap fri. Flere sagn fortæller, at gengangeren råbte „Ryk, så skal a tryk“ dernedefra, hvis nogen rørte pælen.

Helt præcis hvordan en nedmaning foregår, fremgår dog ikke af sagnene. Ritualer er tværtimod omgærdet af stor mystik og hemmelighedskræmmeri, og det fortælles ofte, at personer der vil lure på en nedmaning, kommer frygteligt galt afsted, og at nedmaningen er ved at mislykkes på grund af lureren. Tilsyneladende har man forestillet sig, at der blev læst i en eller flere bøger, og at ordene i sig selv fik genfærdet til at synke ned i jorden, tilbage i graven.